

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1966.2.04>

A. VASSAR

LOODE-EESTI HÕIMUDEST MEIE AJAARVAMISE I AASTATUHANDE ALGUPOOLEL

Esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist võime Eesti alal praegu teada olevate andmete põhjal eraldada ainult paari ainelise kultuuri piirkonda: Lääne- ja Põhja-Eestis on levinud kindlustatud asulad ja kivikirstkalmed, suurem osa Ida- ja Lõuna-Eestist on aga samaaegsete kinnismuististe poolest kuni tänini jäänud äärmiselt leiuvaeseks. Viimati mainitud alal näib kohati asustus püsivat kuni aastatuhande keskpaigani samades kohtades, s. o. seal, kus võisid elatuda eeskätt kalurid ja kütid. See kaksikjaotus vastaks keeleteaduse andmeil kindlaks tehtud kahe eri etnilise rühmituse, lõuna- ja põhjaeestlaste olemasolule, kusjuures kummalgi on juba oma väljaarenenud hõimukeel.¹

Nagu leiukohtade paiknemine looduslike rohumaade läheduses ning koduloomaluude täielik ülekaal leidudes kinnitavad, elatusid toleaegsed eesti hõimud põhiliselt karjakasvatusest ja maaviljelusest. Küttimine ja kalapüük, merelähedastes piirkondades ka hülgeküttimine, etendasid juba kõrvalisemat osa ja neid harrastati vaid sesooniti. Välja oli arenenud patriarhaalne sugukondlik kord. Ebavõrdsuse tekkimine kogukondade varanduses põhjustas sõjalisi kallaletunge ning vajaduse kindlustada oma asulaid nende vastu. Ometi jäi aineline kultuur veel küllalt suurtel maa-aladel võrdlemisi ühtlaseks ning sellele vastavalt eksisteerisid ka ulatuslikud hõimukeeled.

Tootlike jõudude enneolematult intensiivne areng meie ajaarvamise algul muutis selle olukorra ühe-kahe sajandiga. Teatud tehniliste täiustuste ja oskuste tõttu sai selleaegsetele kogukondadele jõukohaseks üles harida tunduvalt rohkem maad kui varem ning võtta viljeluse alla ka kõrgemad moreenalad Kesk- ja Lõuna-Eestis.² Oluliselt aitas selleks kaasa raua üldkasutusele tulek. Viljakasvatus muutus nüüd suuremas osas Eestis valitsevaks elatusalaks, metallitöötlemine levis kõigisse kogukondadesse ning asustus laienes ja tihenes rohkem kui kunagi varem.

See tõi kaasa sugukondadevahelise vahetuse ja läbikäimise elavnemise, kuid oli samal ajal aluseks teatud piirkondade kiiremale arenemisele ja esiletõusule ning endiste etnilis-kultuuriliste ühtsuste lagunemisele kitsamate hõimualade eraldumise näol. I aastatuhande esimese poole muististe uurimine on võimaldanud järk-järgult välja selgitada Põhja- ja Lõuna-Eesti hõimude piirides rea kitsamaid alarühmi, kellel on oma kultuuriline ja kombestikuline iseseisev nägu, mis enamikul juhtudel vastab eesti keele murretele ning murrakutele. Viimaste kujunemine on ilmselt hoogustunud just II–IV sajandil, ühel meie muistse kultuuri õitsenguperioodil. Eriti tulemusrikkalt on seda protsessi val-

¹ P. Ariste, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 13.

² H. Moora, Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarn. Vortag zweiter internationaler Finnoungrikenkongress. Helsinki, 1965.

gustanud M. Schmiedehelm, kes Kirde-Eesti muistiseid on käsitlenud umbes tuhande aasta pikkusel ajalõigul.³

Uute kaevamistulemuste põhjal oli võimalik välja selgitada, et peale Põhja- ja Lõuna-Eesti hõimurühmade oli meie ajaarvamise I aastatuhande esimesel poolel olemas veel kolmas suurem rühm — Saare-Lääne hõimud.⁴ Teistest eesti hõimudest eraldas neid erinev kalmevorm (kangurkalme), panuste vähesus, nõelte püsimine rõivaste peamise kinnitusvahendina ning tugevam konservatiivsus ainelises kultuuris ja kombestikus. Endise Harjumaa läänepoolse osa ühendamises Saare-Lääne hõimuderühmaga pole uurijatel tekkinud kahtlusi. Keerukamaks on osutunud selleaegne etnilis-kultuuriline areng tänapäeva Harju rajooni idapoolses osas, mis ilmselt vajab edasist selgitamist.

M. Schmiedehelm on osutanud mõningatele joontele, mis Kirde-Eesti hõimude ühiskondlik-majanduslik arengus neid eraldasid läänepoolsetest eesti hõimudest juba I aastatuhande keskel e. m. a. Selle aastatuhande esimesel poolel oli Saaremaa kõige arenenumaks piirkonnaks Eestis, sama aastatuhande lõpul aga muutus selleks Kirde-Eesti. Eelkõige just siin levis raua kasutamine ning maaharimine tõsis juhtivale kohale majanduses, samal ajal kui Lääne-Eestis püsis endiselt esikohal karjakasvatus.⁵ Seega lõi arengu erinev tase ja tempo eri piirkondades teatud pinna hõimuerinevuste kujunemiseks ulatuslikuma etnilise ühtsuse piirides. Oma hõimukeelega põhjaeestlaste hulgas hakkas I aastatuhande jooksul e. m. a. aegamisi kujunema kaks suuremat rühma: ühelt poolt Lääne- ja Loode-Eesti, teiselt poolt Kirde- ja Kesk-Eesti rühm. Kuni I sajandini m. a. j. on need erinevused ainelises kultuuris ja kombestikus siiski veel üsna väikesed ja vähesed.

Nende kahe põhjaeestlaste hõimurühma piir näib esialgu paiknevat kuskil Valgejõeäärsete asustamata metsade alal. Asva ja Ridala linnamägede leiumaterjal Saaremaalt sarnaneb sel määral Pirita jõe alamjooksul paikneva Iru kindlustatud asula kihist saadud leidudega,⁶ et nende omaaegsete kasutajate hõimulises ühtekuuluvuses ei saa olla mingit kahtlust. Pirita jõe asustusrühma maa-alalt on saadud ka mitu pronksiaja lõppu kuuluvat eset (pronksist odaotsik Irust, putkkirves Jürist), mis kordavad Saaremaal leitud tüüpe. Samalaadseid kindlustatud asulaid ja pronksesemete leide ei tunta esialgu kaugemalt ida poolt, Kuusalu ja Loxa vaheliselt alalt, kuigi sealt on teada rohkesti kivikirkalmeid. See nagu lähendaks seda ala tollal Kirde-Eestile. Kaevamised Muuksi ja Uuri küla kangurkalmetel on siiski näidanud, et nad I aastatuhande lõpul e. m. a. ja meie ajaarvamise algul olid lähedasemad Loode- kui Kirde-Eesti muististele. Seda tõendavad järgmised ühisjooned.

Kivikirkalmete arengus levis kohati komme peale kiviringi *resp.* ringide ehitada eriti välja veel kangru keskus ümmarguse tuumikuna, mille tasasem külg on nagu kiviringidelgi suunatud väljapoole. Tavalisest kiviringist või paeplaatidest laotud ringmüürist erines niisugune tuumik vaid oma kompaktsusega. Tema keskel asus kivikirst,⁷ kuid mitte alati. Nähtavasti Soome-poolsetel eeskujudel sai sellise tuumiku ehitamine omaseks eeskätt Loode-Eestis. Sama kommet leiame Kahala järve ümbruskonna asukate juures.

³ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин, 1955; M. Schmiedehelm, Kirde-Eesti hõimudest I aastatuhande viimasel poolel e. m. a. ja meie ajaarvatuse I aastatuhande algupoolel. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 147—159. Vt. ka samas kogumikus lk. 41—119 H. Moora, Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemises arheoloogia andmeid.

⁴ A. Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I—IV sajandil. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 160 jj.

⁵ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 189.

⁶ A. K. Вассар, Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. Древние поселения и городища. Таллин, 1955, lk. 113 jj.; E. Tõnisson, J. Selirand, Nõukogude Eesti arheoloogide välitööd aastail 1958—1962. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1964, nr. 3, lk. 229. Hiljem on kaevatud veel 1963. a. Ridalas ja 1965. a. Asvas.

⁷ A. Vassar, Drei Steinkistengräber aus Nordestland. Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1937, I. Tartu, 1938, lk. 325 jj.; A. M. Tallgren, Varsinais-Suomen esihistoria. Turku, 1931, lk. 117 ja 122.

Muuksi 14-st kaevatud kangurkalmest esines ümmargust tuumikut vähemalt kolmes.⁸ Ühel neist puudus kirst ning maetud oli lihtsalt tuumikusse paeplaatide vahele erinevasse sügavusse.⁹ Meie ajaarvamise algul hakati ümmarguste tuumikute asemel osalt kasutama nelinurkseid. Seegi komme on tuntud esijoones Loode-Eestist kuni Hiiuamaani ja Talsi piirkonnani Läti alal. Arvukatele kaevamistele vaatamata pole aga Kirde-Eestist samalaadseid tuumikuid teada, peale ühe ebamääraseks jääva juhu Purtse-Matkalt.¹⁰

Teiseks jooneks, mis Kahala asustuskeskust meie ajaarvamisele ülemineku paiku Loode- ja Lääne-Eesti hõimudega ühendab, on keraamika. I aastatuhandel e. m. a. ei olnud kivikirstkalmeid ehitanud hõimudel kombeks anda oma surnutele panuseid, vähemalt mitte niisuguseid, mis oleksid säilinud. Tavaliselt ei leita neis kalmetes ka savinõusid ega savinõukilde. Koos loomaluuleidude puudumisega näitab see, et kaua aega polnud siin levinud isegi komme surnule toitu kaasa anda või söömiseiga kalmel peesid ja surnute mälestuspäevi pidada. Selles osas erinesid läänemereselased — kelle läänepoolseimate rühmade muististeks on kivikirstkalmed — tollal selgesti balti, lääne-slaavi ja germaani hõimudest. Alles meie ajaarvamisele ülemineku paiku hakkas siin levima panuste andmise ning kalmul peiete ja mälestuspäevade pidamise komme, algul Põhja-Eesti ja liivi, seejärel pärissoomlaste ja lõpuks ka Lõuna-Eesti hõimude juures. Just hilis-tes kivikirstkalmetes ja tuumikuga kangrutes ning samaaegsetes maa-alustes haudades hakkasid sagenema leiud ning ilmus keraamika (tavaliselt koos loomaluudega!). Ilmselt kajastab see olulisi nihkeid kujutelmades hauatugusest elust ning surnute- ja esivanematekultuses, mille aluseks võisid olla vaid muutused nende hõimude ühiskondlik-majanduslikus elus. Keraamika ja panuste ilmumisega kalmetesse saamegi enda kasutusse vahendi, mis võimaldab üksikasjalikumalt jälgida hõimude ajalugu. Nimelt ei ilmu keraamika ühtlaselt kalmetesse kogu kivikirstkalmete leviku alal, vaid rikkalikumalt just saartel ja Loode-Eestis kuni Kahala asustusrühmani.¹¹ Savinõutükke leitakse samaaegsetest kalmetest ka Kirde-Eestis, kuid hoopis tagasihoidlikumal hulgal.¹² Seejuures torkab silma, et sellele perioodile iseloomulikku nõorkeraamikat esineb neis kalmetes ainult Lääne-Saaremaal kuni Hanju rajooni idaosas asuva Kahala rühmani,¹³ Kirde-Eestis aga üksnes mõne tarandkalmelusest vanemast asulakihist või siis hoopis hilisemast ajast (näiteks Toilas ja Kohtla-Järvel).¹⁴ Silmas pidades teiste leidude rohkust Kirde-Eesti kalmetes I ja II sajandil m. a. j. ei saa neid erinevusi keraamika esinemises juhuslikeks pidada.

Veelgi selgemaks muutus põhjaeestlaste suuremate hõimurühmade eraldumine I—III sajandil. Selle jälgimiseks on meie kasutuses nüüd hoopis rikkalikum võrdlusmaterjal. Et erijoonte tugevnemine toimus just mainitud ajavahemikus, kinnitab asjaolu, et veel I sajandil esineb kogu põhjaeestlaste alal mitmeid ühisjooni nii kalmetes, matmiskommetes kui ka esemetes (labidakujulise peaga luunõelad, teatud liiki karjasekpepnõelad, rauast käevõrud, võsanoad). II—III sajandil taandusid need ühtlase levikuga ühisjooned ning süvenesid erinevused. See on täiesti ootuspärane, arvestades tollal toimunud ühiskondlik-majandusliku arenemise kiirenemist, mis tõi kaasa enneolematu diferentseerumise ainelises kultuuris.

⁸ A. Vassar, Drei Steinkistengräber aus Nordestland, lk. 337.

⁹ A. Friedenthal, Ein Gräberfeld der Bronzezeit in Estland. Beiträge zur Kunde Estlands, XIII. Bd., 1.—2. Heft. Reval, 1927, lk. 49.

¹⁰ Vrd. A. Friedenthal, Ein Hügelgrab der älteren Eisenzeit im Kirchspiel Luggenhusen, Kreis Wierland, Estland. Beiträge zur Kunde Estlands, XV. Bd., 1. Heft. Reval, 1929, lk. 202. Umbes 6,5 m läbimõõduga kangru loodeserval märgitakse erilist raudkividest tuumikehitust, mille suurus oli veidi üle ruutmeetri. Selgusetuks jääb aga tuumiku kuju (oli see ümmargune või nelinurkne), samuti pole teada midagi kalme välisest piirkehast. Kalme oli ehitatud I saj. lõpul m. a. j. (Vt. M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 151 ja 154.)

¹¹ Selles suhtes on heaks näiteks kivikirstkalmed Loonal, Lääne-Saaremaal (E. Tõnisson, J. Selirand, Nõukogude Eesti arheoloogide välitööd aastail 1958—1962, lk. 229—230) ja Muuksi külas end. Sepa talu maal (A. Vassar, Drei Steinkistengräber aus Nordestland, lk. 333, 350 jj.).

¹² M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 45 jtm.

¹³ A. Vassar, Drei Steinkistengräber aus Nordestland, lk. 353 ja 354.

¹⁴ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 60 ja 137.

Eriti kiirenes, nagu juba märgitud, Kirde-Eesti hõimude areng. Teistest eesti hõimudest ettejäudmine raua kasutamises, maaviljeluses ning vahetuses avaldus ka matmisviisis ja rõivastuses toimuvate muutuste näol. Juba I sajandil algas siin üleminek kivikirstkalmetelt tarandkalmetele ning viimaste kasvamine tarandite liitmise teel lääne-ida suunas piklikeks tarandkalmistuteks. III sajandil muutus see kalmevorm täiesti valitsevaks Kirde-, Kesk- ja Lõuna-Eestis ning Läti alal Cēsise ja Rauna piirkonnas. Samal ajal levis ühe esinduslikuma ehtena sõlg, mis niivõrd kodunes, et eri hõimud löid oma kohalikud erivormid. Kui varasem areng oli viinud lõuna- ja põhjaeestlaste eraldumiseni, kusjuures kummalgi kujunes oma hõimukeel, siis II—III sajandil algas nende lähenemine. Arheoloogia andmeil toimus see lõunaeestlastel esialgu küll peamiselt põhjaeestlaste Kesk- ja Kirde-Eesti rühmadega. Sealt alates süvenes see lähenemine niivõrd, et feodalismi saabudes kujunes põhja- ja lõunaeestlastest üks rahvas.

Sellest lõunaeestlaste ja põhjaeestlaste kesk- ja kirderühmade lähenemisest näib põhjaeestlaste lääne- ja looderühm mõnevõrra nagu kõrvale jäävat.

Kuna Saare-Lääne hõimude eriarvengut ja selle põhjusi I—IV sajandil on juba varem analüüsitud,¹⁵ siis peatume järgnevas lähemalt ainult looderühmal.

Kõigepealt torkab silma, et Loode-Eestis jäi kuni III sajandini täiesti valitsevaks kangurkalme, mis erineb varasemast kivikirstkalmest peamiselt kivikirstu puudumise, osalt ka erilise tuumiku poolest. Nende hilisemate kalmete vahetu seos kivikirstkalmetega ei avaldu mitte ainult kalmete ehituses ja matmisviisis, vaid ka selles, et nad asuvad tihti-peale samas rühmas (Lagedi, Saha, Rannamõisa, Rootsi Jõelähtmel) ning et mitmeid kivikirstkalmeid on hiljemgi, nimelt II—IV sajandil, matmiseks kasutatud.¹⁶ Viimane tõendab, et samad perekogukonnad on neid kalmeid pidevalt edasi kasutanud samal ajal, kui Kirde-Eestis oli juba üle mindud suurtele tarandkalmistutele.

Eriti vääriavad tähelepanu sellised ühe või mitme kiviringiga piiratud kangurkalmed, kus kivikirstude kasutamist enam ei esine. Leidude järgi otsustades on nad ehitatud I—III sajandil. Ühte sellist kaevas A. M. Tallgren 1921. a. Adila külas (Rapla raj.). Kalme sisaldas kaks kontsentrilist kiviringi ning sealt saadi mitmesuguseid Loode-Eestile tüüpilisi leide, nende hulgas ka hõbedast spiraalitorukesi.¹⁷ Teine samasugune, kuid ajaliselt mõnevõrra varasem kangurkalme kaevati läbi 1939. a. praeguse Harju rajooni idaosas Uuri külas.¹⁸ Kalmes oli kolm kontsentrilist kiviringi, leidude hulgas esines ka mitmesuguseid rauast ehteid (käevõrud, nõelad) ja Loode-Eestile tüüpilist keraamikat. Nähtavasti samasuguse varase kangurkalmega on tegemist ka Lagedi kalmes 12, kust on pärit varane rauast karjasekeppnõel ja jämeda kivipuruga keraamikat, samuti Kurna kalmes 4, kust saadi rauast käevõru, koredaid savinõukilde jm.¹⁹ Seega on need kalmed rajatud juba ajal, mil paralleelselt oli kasutusel ja isegi veel ehitati kivikirstkalmeid. Täiesti analoogiline olukord esines ka Saaremaa hõimu alal (Karuste kalme). Seevastu Kirde-Eesti hõimudele olid tollal Adila-Uuri tüüpi kangurkalmed juba võõrad.

Oluline on, et Loode-Eesti hõimu alal mitte ainult ei jätkunud samasuguste kangurkalmete kasutamine II—IV sajandil, vaid ehitati ka täiesti uusi, samal ajal kui Ida- ja Lõuna-Eesti hõimude juures olid tarandkalmistud muutunud valitsevaks.

¹⁵ A. Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I—IV sajandil.

¹⁶ Vt. leide Saha kivikirstkalmetest A ja C (A. Spreckelsen, Ausgrabungen in Saage, Kirchspiel Jeglecht, Estland. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, Bd. VI, Heft 4. Reval, 1907, lk. 380 ja 382). Peaaegu kõigist Lagedi kivikirstkalmetest on kaevamisel saadud ka II—IV saj. leide (A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Laakt (Lagedi), Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. Opetatud Eesti Seltsi toimetused XXIV. Dorpat, 1927, lk. 4 jj., kalmel 1—4, 6, 8—9 ja 11), samuti Paldiskist ida pool Pakre külas asuvas Tõnso kivikirstkalmest (kaevasid O. Saadre ja A. Vassar 1940. a., leidud AI 3880: 1—12).

¹⁷ A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis I. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B III. Dorpat, 1922, lk. 86 ja 87.

¹⁸ AI 3805 ja A. Vassari kaevamisaruanne.

¹⁹ A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Laakt, lk. 31 ja 32 ning joon. 18; A. Friedenthal, Das Gräberfeld Cournal, Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. Reval, 1911, lk. 1 ja 62.

Lagedi kalme 14 kaevamisandmeist selgub, et selle kirdeosas oli tegemist kiviringkalme jäänustega, millest lääne-edela poole asus sisetuumikuga tarandkalme.²⁰ Puuduliku kaevamistehnika ja vaid kalme osalise kaevamise tõttu ei suutnud A. Spreckelsen omal ajal kindlaks teha tema algset kuju ega arvatavat suurust. Säilinud jäänuste järgi võis aga kiviringi läbimõõt ulatuda 16 meetrini, mis vastab teiste sama tüüpi kalmete mõõtmetele Adilas, Iru, Karustes jm. Andmed kalme keskosa kohta puuduvad täielikult, kuna see oli juba varem kaevatud ja põlluks tehtud. Kalme kaevatud osast saadud suhteliselt arvukad leiud koosnevad käevõrudest, sõrmustest, naastudest, mõningaist raudasjadest, helmestest (sealhulgas ka mõned kuldfooliumiga klaashelmed) ja keraamikast, millest ükski asi ei kuulu vanemasse aega kui III—VI sajand. Vahetus naabruses asuv tarandkalme (kalme 14 osa) on leidude järgi otsustades rajatud kiviringkalmest hiljem, võib-olla alles IV sajandil.

Samasugune kiviringkalme leidub ka Iru linnusest umbes 300 meetrit põhja pool, vanast Narva maanteest pisut lõuna poole küla serval kõrgemal kohal. Suure Isamaasõja ajal hävis kangru kesk- ja põhjapoolne osa, kuhu kaevati sisse tankitõrjekahur. 1956. aastal uuriti sellest kangrust läbi edelapoolne sektor, mis võimaldas kindlaks teha kalme ehituse ja ajalise kuuluvuse.²¹ 16,5-meetrise läbimõõduga kangurkalme oli laotud madala paeastangu servale peamiselt pakivividest. Matusteks kasutatud osa oli piiratud veidi suurematest paeplaatidest laotud kiviringiga. Osa surnuid on kivide vahele maetud põletatult, suurem osa aga põletamata, kuid ainult ühel juhul oli võimalik kindlaks teha luustiku asendit. Kahjuks ei tunne me ka Iru kalme keskosa ehitust, kuna see oli hävinud. Peale luude saadi kalmest rohkesti savinõukilde ja mitmesuguseid metallesemeid, nagu rauast karjasekeppnõel koos orneeritud pronksehte katkendiga, mõned spiraalsõrmused ja sõrmuse katkendid, kaks kinnist õoneskumera ja õonesharjalise lõikega sõrmust, spiraal- torukesi, naastukesi pronksist ja rauast, kumera seljaga raudnuga, kaks rauast pannalt, neist üks riskülikukujulise, teine ovaalse raamiga, raudneet jm. Nende leidude hulgas ei ole midagi, mis võiks kuuluda varasemasse aega kui III sajand. Enamik esemeid on tüüpilised III—IV sajandile,²² osa aga kuulub V—VI sajandisse.²³ Selle dateerimisega sobib ka keraamika, milles domineerivad peenema kvartspurruga nõude killud, osalt kergelt profileeritud, vähem püstja võrikuga. Jämedama purruga, hõreda lohkudereaga ilustatud servatükke²⁴ ja riibitud pinnaga kilde²⁵ esineb suhteliselt vähe, kiilapinnalisi kilde aga üldse mitte. Keraamika ja metallesemete põhihulk on analoogiline Loode-Eesti ja Saare-Lääne hõimude juures levinutega. Kirde-Eesti hõimudele omastest ehtevormidest on esindatud ainult kinnised õoneskumera ja õonesharjalise lõikega sõrmused, neist üks koguni ilustatud eksemplar, mille lähedane vaste pärineb Kohtla-Järvelt.²⁶

Iru kangurkalme äratub tähelepanu eelkõige sellega, et asudes vana, arenemisjõulise ja soodsate ühendusteega asustuskeskuse südamiku alal, ilmneb tema ehituses ja leidudes üllatavalt konservatiivseid jooni isegi III—IV sajandil. Erinevus Kirde-Eesti hõimude samaaegsetest kalmetest on niivõrd suur, et seda saab seletada ainult erinevate hõimurühmade olemasoluga. Sest samal ajal, kui Iru kalme erineb tugevasti Kirde-Eesti kalmetest, sobib ta Loode- ja Lääne-Eesti vastava aja muististega. Seda kinnitab ka sama kangurkalme evolutsioon, mis toimus samal ajal ja järgnevatelgi sajanditel sellel territooriumil. Osalt säilisid kiviringid, eriti Saaremaal,²⁷ enamasti aga jäeti kiviring

²⁰ A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Laakt, lk. 44—46 ja plaan 7.

²¹ Esialgset kokkuvõtet neist kaevamistest vt. A. Vassar, Uusi andmeid Iru vanima ajaloo kohta. «Ohtuleht» 4. sept. 1956; leiud AI 4128: 1—88.

²² AI 4128: 1 (karjasekeppnõel), 2 (nuga), 12 ja 80 (spiraalsõrmused), 28 (raudpannal), 39 ja 44 (kinnised sõrmused), 52, 54 ja 77 (pronksnaastukesed).

²³ AI 4128: 26 (raudpannal), 72 ja 83 (ketilülid).

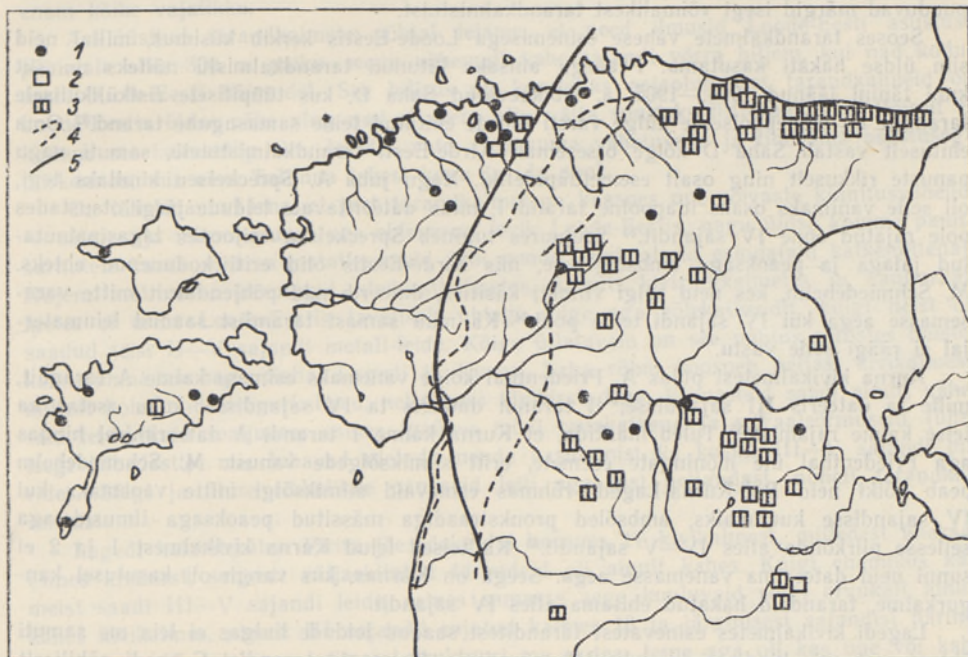
²⁴ AI 4128: 57, 69, 70, 76.

²⁵ AI 4128: 10, 23, 69, 75; mõned killud (67, 88) on koreda, kühmliku ja pragunenud välispinnaga, helepruunikat värvi nõust.

²⁶ Vrd. AI 4128: 39 ja M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, фoon. 34: 3 ja lk. 137.

²⁷ A. Kustin, Randvere kivikalmistu Saaremaal. Rmt.: Muistised kalmed ja aarded. Tallinn, 1962, lk. 58, 99 jj.

ehitamata ning kalme muutus struktuurituks.²⁸ Kuna viimane võib olla ka sekundaarne (hilisemate matmistega on ringi moodustanud kivid paigalt nihutatud) või on ehituse üksikasjad jäänud kaevamisel lihtsalt märkamata, siis on struktuurita kangurkalmete üksikasjalikum eraldamine kiviringkalmetest võimatu, eriti enne 1920-ndaid aastaid saadud leidude järgi.

Joon. 1. Kalmevormide levik Eestis I aastatuhande esimesel poolel. 1 — kangurkalme; 2 — ühe tarandiga kivikalme; 3 — suur tarandkalme; 4 — Vahe-Eesti rabade ja lodametsade rajoon; 5 — kliimavaldkondi lahutav keskmine piirkõver. 4 ja 5 näitavad põhja-eeslaste kahe hõimurühma vahelist looduslikku piiri.

Hilisemat arengut arvesse võttes jäi Loode- ja Saare-Lääne hõimudel ka II—V sajandil põhiliseks kalmevormiks vanast kivikirstkalmet arenenud kangurkalme. Samal ajal levis siin mõnevõrra küll tarandkalme, kuid ei muutunud valitsevaks nagu Kirde-, Kesk- ja Lõuna-Eesti hõimudel. Suuremaid liitunud tarandkalmistuid aga esines siin ainult üksikjuhtudel, nagu Saaremaal Liiva-Putla ja Loode-Eestis Saha D kalme.²⁹ Tarandkalmistuks liitumata tarandkalmeid — kuigi nad võivad esineda lähestikku, rühmana — on teada rohkem: Kurna 1 (kaks eraldi seisvat tarandit)³⁰, Lagedi 14C ja 15B, üks kalme Jõelähtmes endise Rootsi talu maal ja Hiiumaal Kõpus. Ühe tarandiga

²⁸ Seda laadi kalmeid tuntakse Loode-Eestist Nehatust (A. Vassar, Kivikalme Nehatus. ERK, 1936, lk. 190—195), Väost, Vaskjalast, Rootsilt Jõelähtmest, Pakrelt, Leetsilt, Kuusikult, Kääbikülalt. Nende hulka tuleb nähtavasti arvata ka Kurna kangur 3, millest kalmena oli kasutusel ainult kõrgem ida- ja kagupoolne osa. (Vt. A. Friedenthal, Das Gräberfeld Cournal, plaan III.) Selles üldiselt hilises keskmise rauaaja kalmes on vanemateks leidudeks nähtavasti 2 karjasekeppnõela rauast ning nõör- ja kammornamenidiga savinõukillud.

²⁹ Vt. A. Kustini kaevamisaruanne Liiva-Putla Kalmumäel 1963. a. ja leide AI 4339, Saaremaa Muuseum 7434; A. Spreckelsen, Ausgrabungen in Saage, lk. 384 jj.

³⁰ A. Friedenthal, Das Gräberfeld Cournal, plaan I. Seevastu sama rühma kalme 2 on algselt olnud ilmselt kiviringkalme. Friedenthal'i järelduses, et tegemist on «kivireakalmega», s. t. tarandkalmistuga, kahtles juba A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis I, lk. 89.

kalme on olnud võib-olla ka Saha B. Kahjuks ei tea me mitme pikliku kalme — näiteks Rannamõisa kalme 3 ja Virtsu ligidal Kõmsis asuva kalme (mis on ehk kujunenud tarandite liitumise ja juurdeehitamise teel) — sisemuse täpsemat ehitust. Ka kaevamata kivikalmete hulgas leidub Lõode-Eestis mõningaid ida-lääne suunas piklikke võimalikke tarandkalmistuid (Kiuu ja Valkla vahel, Perilas ja Viimsis).³¹ Kaugemal sisemaal aga puuduvad märgid isegi võimalikest tarandkalmistuid.

Seoses tarandkalmete vähese esinemisega Loode-Eestis kerkib küsimus, millal neid siin üldse hakati kasutama. Peaaegu ainsaks liitunud tarandkalmistu näiteks on siit kuni tänini jäänud 1904.—1905. a. läbikaevatud Saha D, kus tüüpilisele riskülikulisele tarandile on läänepoolsesse külge varsti juurde ehitatud teine samasugune tarand.³² Oma ehituselt vastab Saha D kõige otsesemalt Kirde-Eesti tarandkalmistutele, samuti nagu panuste rikkuselt ning osalt esemetüüpideltki. Nagu juba A. Spreckelsen kindlaks tegi, oli selle vanimaks osaks idapoolne tarand I, mida dateeritavate leidude järgi otsustades pole rajatud enne IV sajandit.³³ Seejuures tugineb Spreckelsen esijoones tagasipainutatud jalaga ja peaoksaga ambsõlgedele, mis Kirde-Eestis olid eriti kodunenud ehteks. M. Schmiedehelm, kes neid sõlgi viimati käsitles, dateerib nad põhjendatult mitte varasemasse aega kui IV sajandi teine pool.³⁴ Ka muu samast tarandist saadud leiumaterjal ei räägi selle vastu.

Kurna kivikalmetest pidas A. Friedenthal kõige vanemaks esimese kalme A tarandit, mille ta dateeris III sajandisse; B tarandi dateeris ta IV sajandisse, kuhu asetab ka teise kalme rajamise.³⁵ Tuleb märkida, et Kurna kalme I tarandi A dateerimisel hindas aga Friedenthal üle mõningate esemete, eriti silmiksõlgede vanust. M. Schmiedehelm peab kõiki neid Rae-Kurna-Lagedi rühmas esinevaid silmiksõlgi mitte vanemaks kui IV sajandisse kuuluvaiks, ambsõled pronkstraadiga mässitud peaoksaga ilmusid aga sellesse piirkonda alles IV—V sajandil.³⁶ Ka teised leiud Kurna kivikaldest 1 ja 2 ei sunni neid dateerima vanemasse aega. Seega on Kurnas, kus varem oli kasutusel kangurkalme, tarandeid hakatud ehitama alles IV sajandil.

Lagedi kivikalmetes esinevatest taranditest saadud leidude hulgas ei leia me samuti ühtegi eset, mis kindlasti kuuluks III sajandisse. Kalme 14 tarandist C saadi põhiliselt IV—VI sajandisse kuuluvaid leide.³⁷ Tarandi rajamine alles IV sajandil on kooskõlas ka asjaoluga, et temas esinevad peaasjalikult põletusmatused. Lagedi kalme 15 tarand B sisaldas samuti eeskätt IV—V sajandisse kuuluvaid leide nagu sama kalme muudki osad.³⁸ Spreckelseni kaevamisaruandest ei selgu, kas ehtis C moodustas eraldi seisva tarandi või mitte, kuna tarandi müüri ei saadud siin kindlaks teha. C asendi, kuju ja skemaatilise läbilõike järgi otsustades ei saanud ta aga mingil juhul olla juurdeehitatud tarandiks B-le ega vastupidi. Lagedi kivikalme 13 ulatub dateeritud leidude järgi otsustades küll varasemasse aega ja on rajatud juba III sajandil, kuid kahjuks ei saadud temas kindlaks teha mingit struktuuri.³⁹ Leidude iseloomu ning mõningate ehituslike

³¹ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 196; Viimsi kalme kohta on teade saadud A. Pulstilt. Osa neist aga võivad kuuluda ka nn. sisemise struktuurita kivikalmete hulka, mida nähtavasti Loode-Eestis esindab Lagedi kalme 16. Selliseid esineb muide ka Kesk- ja Lõuna-Eestis ning Läti alal.

³² A. Spreckelsen, Ausgrabungen in Saage, lk. 384 jj. ja plaan. Olgu märgitud, et ka üheski teises Loode-Eesti kivikalmes, kus on arvatud olevat tegemist taranditega, nagu Kurna kalmes 2 ja Lagedi kalmes 15, ei tõuseks juurdeehitatud tarandite arv üle ühe, Kirde-Eestis aga on enam kui 2—3 liitartandiga kalmistud üsna tavalised, nagu Kesk- ja Lõuna-Eestiski, 1—2 tarandiga kalmed on aga väga haruldased.

³³ Sealsamas, lk. 413.

³⁴ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 87.

³⁵ A. Friedenthal, Das Gräberfeld Cournal, lk. 39 ja 48.

³⁶ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 197.

³⁷ A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Laakt, lk. 45, 46 ja 49—51.

³⁸ Sealsamas, lk. 53 jj.

³⁹ Sealsamas, lk. 32 jj., plaan 6. Kohalike inimeste teatel oli sellest kalmest vähemalt pool juba varem lõhutud ja põlluks tehtud, mis võis ka raskendada struktuuri kindlaksteemist, samuti nagu kalme segamini ajamine hilisemate sissenatmistega läbi. Kalme kuju ja suuruse järgi otsustades võis siin algselt tegemist olla kiviringkalmega, kuigi pole võimatu ka tarandkalmistu olemasolu. Kuna arvatava ringi või tarandi müür oli

üksikasjade järgi otsustades võib siiski arvata, et algselt oli tal olemas tarandiline struktuur. Ometi jääb see ainult oletuseks ja tõestatuks saab lugeda üksnes seda, et Lagedil, nagu Sahas ja Kurnalgi, pärinevad tarandkalmed alles IV sajandist.

Nendest tunduvalt vanem on Rannamõisa kivikalme 3, mis nähtavasti on omapäraseks üleminekunähtuseks kivikirstkalmelt tarandkalmele.⁴⁰ Äärmiselt skemaatilise plaani ja kaevamisandmete puudulikkuse tõttu ei kõnele see huvitav muistis kahjuks meile enam kõike vajalikku.

Analüüsitud tarandkalmete põhjal leiame, et need ilmsid Loode-Eesti asustuse põhialale alles 300. a. paiku, seega vähemalt kahe sajandi võrra hiljem, kui nad kodunesid Kirde-Eesti hõimudel. See hilisus on kooskõlas asjaoluga, et tarandkalmeid on Loode-Eestis üldse vähe ning nad ei arene siin välja suurteks liittaranditeks. Ilmselt ei kodune see kalmetüüp siin, levides vaid arenenuma vahetusega ja tihedama asustusega piirkonnas, mis asus Tallinna lahest kagu ja ida pool.

On tähelepanuväärne, et just tarandkalmetega kaasnes uue rõivaste kinnitusvahendi — sõle — ja mitme muugi uue ehtevormi levik Loode-Eestis, nagu üldse komme panna surnutele kaasa rohkem metallesemeid (või nende sümboolseid esindajaid katkenditena). Hiljem matmiseks kasutatud kivikirstkalmetes, samuti kiviringkalmetes ja kangurkalmetes ei esine Loode-Eestis tavaliselt ühtegi sõlge ega sõlekatkendit, kuigi neist on saadud teisi II—V sajandi metall-leide. Kõige üllatavam on see nähtus sellistes ühistes kalmerühmades nagu Saha, Lagedi ja Kurna. Saha rühm koosneb neljast kivikalmest, millest kolm olid kangurkalmed, neist kaks kivikirstudega. Viimastest saadi ainult vähe-seid leide, kuid sealjuures esines igaühes mõni rauakatkend ja spiraalsõrmuseid (ühes isegi hõbedast!), mis lubavad oletada nende kasutamist ka kuskil III—V sajandi pii-rides. Sõlgi ja üldse rikkalikke panuseid leiti aga just neljandast, nimelt tarandkal- mistust.

Lagedi kalmeterühm Piritä jõe idakaldal koosnes 17 kivikalmest, milledest üheksas esines kivikirst, selgesti väljaehitatud tarandeid oli ainult kahes. Kuigi enamikus kal- meist saadi III—V sajandi leide, esines samasse aega kuuluvaid sõlgi arvukalt ainult kahes kivikalmes, nimelt III sajandil rajatud kalmes 13 ja järgmisest sajandist pärine- vas kalmes 15, kusjuures esimese struktuuri me ei tea, teine aga oli kas ühe või kahe tarandiga. Peale nende leiti lähemalt määramata kaarsõle nõi ühest kivikirstkalmest (hiline järeilmatus või ohvriand?) ja mingi hõbetatud pronkskatkend, mis võib-olla on pärit ketasjalaga sõlest kaldest 14 tarandist C. Nagu ülal märgitud, võib teatud kaa- lutlustel kalmes 13 oletada algselt tarandilist struktuuri. Pealegi on just see kalme Lagedi rühmas oma leidude poolest erilaadne. Eelkõige sellest kaldest saadi hulgaliselt III—IV sajandist pärinevaid Viiruma tüüpi metallesemeid, nagu silmik-, peakilp-, ketas- ja kärbiisõlgi, seenotstega kaelavõru, sissetoodud käevõrusid ja sõrmuseid, rihmakeel, kõver nuga jm. Huvitaval kombel on see erakordselt leiurikas ja ainulaadseid sissetoo- dud esemeid sisaldav kalme keraamika poolest suhteliselt vaene. Tähelepanu äratav ka, et kalme 13 asus teistest veidi eemal, üksikuna, samal ajal kui enamik ülejäänuid oli koondunud teatud rühmadesse. Jääb mulje, et Lagedi kalme 13 kuulub III sajandi keskpaiku Kirde-Eestist siia ümberasunud jõukamale perekogukonnale, kes nähtavasti tegeles muu seas just hõimudevahelise vahetusega. See siirdlaste rühm ilmselt juurdu- sin ja avaldas võib-olla järgmiste põlvkondade ajal abiellumiste teel mõju ühele koha- likule perekogukonnale, kellele kuulub IV sajandil rajatud taranditega kalmistu 15. Viimane paikneb kalmete rühmas, kus III sajandil, s. t. ühel ajal kalme 13, valitses alles kiviringkangur ning rõivastuses ei kasutatud sõlgi. Perekogukondade rühmas aga, kes on rajanud kalmed 9—12, milledest vanim kuulub juba vähemalt I sajandisse, ei kodunenud ei tarandkalme ega sõlgede kandmise komme üldse.

Kurnas on pilt sama. Vanemaid sõlgi leidis siin ainult tarandilise struktuuriga kal-

moodustatud sama suurtest raudkividest nagu sisetäidise alumine kiht, siis ei osanud väheste kogemustega kaevamiste juhataja neid eristada. Pealegi oli kalme 13 üldse esi- mene, mida A. Spreckelsen Lagedi kalmeterühmas kaevas.

⁴⁰ A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Strandhof (Rannamõisa), Ksp. Kegel, Harrien, Estland. Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. XI, Heft 1—2. Reval, 1925, lk. 22 jj.

mes 1, kolmes teises kivi kalmes aga ei avastatud mitte ühtegi sõlekattendit. Selle seaduspärasuse kinnitajaks võime nüüd lugeda ka Iru kiviringkalmet, kust vähemalt esialgu pole leitud ühtegi sõlge.

Et sõled jäid kogu Lääne- ja Loode-Eestis II—IV sajandil võõraks nähtuseks, ilmneb ka sellest, et siin ei tekkinud ühtegi nende kohalikku vormi, nagu Lõuna-, eriti aga Kirde-Eestis; see tähendab, et nende järele polnud laialdast nõudmist ning neid ei valmistatud kohapeal.

Tarandkalmete ja sõlgede vahetu seos Loode-Eestis ning nende ilmumine siia kõige varem alles III sajandil koos Virumaa tüüpi ehete ja tarbeasjakestega ei saa olla juhuslik. Väljendusid ju sugukondliku korra aegsetes kalmetes, matmiskommetes ja rõivastuses-ehetes kõige ilmekamalt eri hõimudele iseloomulikud jooned. I—II sajandil, kui teistel eesti hõimudel algas üleminek tarandkalmele, II—III sajandil aga hakkasid levima sõled ja mitmed teisedki uued ehtevormid, arenes Loode-Eesti hõimul, samuti Saare-Lääne hõimudel, edasi kangurkalme ning nõelte kasutamine. Samade hõimude ühiseks jooneks oli ka armastus rauast valmistatud ehete vastu (nõelad, kaelavõrud jm.). Neid hõime omaette rühmaks siduvaks erijooneks jäi ka panuste nappus koos savinõude rikkalikuma esinemisega surnutekultuses, üldse mitmekesisema kujuga ning rikkalikumalt ilustatud keraamika, kusjuures jätkus nõõrornamendi kasutamine. See vanast tugevam kinnihoidmine eraldas Saare-Lääne ja Loode-Eesti hõime II—III sajandil üha enam teistest eesti hõimudest, kelle juures uued nähtused levisid ulatuslikumalt ja kiiremini.

Seega süvenes I aastatuhande lõpuks e. m. a. kujunenud põhjaeestlaste kaksikjaotus meie ajaarvamise algul tunduvalt. II—III sajandil olid erinevused ainelises kultuuris ja kalmevormis juba niivõrd ilmsed, et põhjaeestlaste jagunemine kaheks eri hõimurühmaks oli mitmeti isegi tunduvam kui põhjaeestlaste kirde- ja keskrühma erinevus iseisva hõimukeelega lõunaeestlastest. Sellal ainelises kultuuris ja surnutekultuses kujunenud erinevuste põhjusi on juba varem üksikasjalikumalt käsitletud⁴¹ ning siinkohal pole põhjust neil pikemalt peatuda. Pehmeja kliimaga ja aleteoks vähesobivatel õhukestel muldadel submariinses Lääne- ja Loode-Eestis koos saartega püsis karjakasvatus juhtiva majandusharuna ka I aastatuhande algussajandeil m. a. j., olles aluseks sinise hõredama asustuse ning konservatiivsemate joonte püsimisele kivi kalmetes, rõivastuses, keraamikas jne. Seevastu lähendas nn. Kõrg-Eesti viljaka ja paksema moreenkattega piirkonnas maaviljeluse täiesti valitsevaks muutumine sealseid eesti hõime.

Põhjaeestlaste suuremate hõimurühmade eraldumise süvenemine hakkas aga III—IV sajandil mõnevõrra raugema ja uuesti asendumata lähenemistendentsiga. Suurt osa näib siin etendavat ühiskondlik-majanduslikult kaugemale arenenud Kirde-Eesti hõimude suurenev aktiivsus ühenduste arendamisel lääne suunas.

Nagu ülalpool näidatud, ulatus Loode-Eesti hõimu asumisala meie ajaarvamise algul kuni Valgejõe ümbruses laiuva soise ja metsase madalikuni. Tollal väga arvuka elanikkonnaga Kahala asustuskeskuse (Uuri, Muuksi, Loo, Sõitme ja Kahala kivi kalmete rühmad) saatus II—V sajandil on meile aga praegu teadmata ja vajaks ühe Põhja-Eesti asustusloo sõlmküsimusena edasist selgitamist. Ometi ei saa olla juhus, et just sellest varem tihedasti asustatud piirkonnast ei tunta siiani ühtegi kindlalt II—V sajandisse dateeritavat muistist. Ei saa lahti muljest, et just sellelt alalt on I—II sajandi paiku toimunud asustuse ulatuslik ümberpaiknemine, kuid kuhu, miks ja kuidas — see on siiani teadmata. (Võimalik, et just siin asus üks eestlaste Edela-Soome siirdumise koldeid.)

Järgnevatesse sajanditesse kuuluvaid asustuse jälgi on alles Kiiu, Valkla ja Saunja piirkonnast. Nendest esimene on võib-olla kalmeleid, mille avastas 1903. aastal keegi talupoeg ühe kivi alt ning mis koosnes pronksehteist, sisaldades kolm kaelavõru, neist üks pasunakujuliste ja kaks seenekujuliste otstega, peakilpsõle ja spiraalsõrmuse.⁴² Esemete koosseisult meenutab see leid mõnevõrra Mustmäta ja Liimala aardeleide III sajandi

⁴¹ A. Vassar, Lisandeid eesti hõimude uurimisele, lk. 172 jj.

⁴² Leid säilitatakse Eesti NSV Riiklikus Ajaloomuuseumis.

lõpust või IV algusest.⁴³ Kõik mainitud ehted on Kirde-Eestile tüüpilised ning ilmselt koos sisse toodud. Meresõitjatele kuulub ka Valkla erandlik kalme, mis asub tollal paikse asustusega mererannal⁴⁴ ning on ajaliselt lähedane Kiiu leiule. Nagu eespool selgitasime, on Lagedi kivikalme 13 tõenäoliselt rajatud Kirde-Eestist tulnud kogukonna poolt. III sajandist alates hakkab teisigi Kirde-Eesti hõimudele tüüpilisi ehteasju ilmuma tänapäeva Harju rajooni idaossa kuni Saha, Iru ja Kurnani. Järgmistel sajanditel on siinsele hõimule omaseid esemeid omakorda levinud Virumaale, eriti lähematele, loodepoolsetele aladele.⁴⁵

Joon. 2. Loode-Eesti hõimu ala (end. Harjumaa) I aastatuhande algupoolel. Tingmärkide seletus: 1 — kalmeleid (peamiselt kangurkalmeist); 2 — ühe tarandiga kivikalme; 3 — suur tarandikalme; 4 — rooma mündileid; 5 — eesti sarja silmiksõlg; 6 — kirde-eesti tüüpi amb-sõlg; 7 — rannikumurde levikuala lõunapiir; 8 — rannikumurde levikuala muistne lõunapiir; 9 — põhja-eesti keskmurde levikuala edelapiir; 10 — keskmurde tuumala; 11 — muistse maakonna piir XIII saj. algul; 12 — lõikuslaulude levikuala.

Kalmed ja kalmerühmad: 1 — Adila, 2 — Pakre, 3 — Rannamõisa, 4 — Iru, 5 — Kurna, 6 — Lagedi, 7 — Saha, 8 — Rootsi, 9 — Valkla, 10 — Kiiu, 11 — Muuksi, 12 — Uuri. Nagu leidude levikust näha, lahutab Loode-Eesti hõimu naaberhõimudest lai asustamata vahevöönd. Joonise paremas nurgas on näha osa Türi—Paide rühma leidude alast.

Mida need leiud siis õieti tähendavad?

M. Schmiedehelmil on õnnestunud Virumaa põhjapoolsemaid põliseid asustusrühmi samastada teatavate hõimualadega ja näidata nende kokkulangemist kirde-eesti ranniku-

⁴³ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 161 jj.

⁴⁴ O. Saadre, Ein neuer kaiserzeitlicher Grabtypus aus Nordestland. Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1937, I. Tartu, 1938, lk. 381—396.

⁴⁵ M. X. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 197 ja 198.

murde murrakute levimispiirkondadega.⁴⁶ Seejuures on kirde-eesti rannikumurre keeleteadlaste arvates põhja- ja lõuna-eesti murderühma kõrval eesti keele kolmandaks põhimurdeks ning küünib seega ajaliselt väga kaugele tagasi. Teatavasti ulatub selle murde levikuala aga piki Soome lahe lõunarannikut Narvast kuni Tallinna lähedale. Harju rajooni idaosas on ta tänapäevaks taandunud õige kitsale rannikuribale, kuid on varem ajal ulatunud ilmselt kaugemale sisemaale. Tema läänepoolsemat piirkonda eraldavad keeleteadlased Jõelähtme ja Kuusalu murrakuna.⁴⁷ Kirde-Eestis aga kõneldi rannikumurret varem peaaegu kogu muistsel Virumaal, välja arvatud Väike-Maarja ja Simuna ala.⁴⁸

Arheoloogilise materjali alusel võib arvata, et Jõelähtme ja Kuusalu murraku kujunemine algas alles III—IV sajandil, kui Kirde-Eesti hõimudele iseloomulikke esemevorme ja tarandkalme levis lääne poole — kuni Tallinna ligidale. Nagu leiud näitavad, ei piirunud need sidemed üksnes elavneva vahetuse ja läbikäimisega Kirde-Eesti ja Loode-Eesti hõimude vahel, vaid esimeste seast esines ka asukate siirdumist kuni Pirita jõe alamjooksul leiduva asustusrühmani. Et sellise mitmekesise suhtlemise juures Kirde-Eesti hõimu esindajad kui ühiskondlik-majanduslikult kaugemale arenenud (järelkult ka rannikumurre) Jõelähtme ja Kuusalu piirkonnas asuvale Loode-Eesti hõimule suuremat mõju avaldasid kui viimane neile, on igati arusaadav. Seda protsessi soodustas tõenäoliselt asjaolu, et selleski piirkonnas tõusis nüüd maaharimine lõplikult valitsevale kohale majanduses.

Teatava siirdlaste lainega Lääne-Virumaalt Kirde-Harjumaale on arvatavasti seletatav ka lõikuslaulude vastav levik, mis H. Tampere andmeil võivad ulatuda käsitletavasse aega tagasi. Olid ju põldudel lõikajaiks ja lauljaiks peamiselt naised, mille tõttu lõikuslaulud kõnelevad eeskätt naiste tööst⁴⁹ ning järelkult võisid levida koos nendega.

Ometi ei kaotanud looderühm seejuures oma eri palet. Siinsed I aastatuhande keskepaigast ja teisest pooldest pärinevad kalmel on kujunenud vanast kohalikust ümberkangrust. Sama nähtust võime täheldada asustuses, ainelises kultuuris, iseseisvates ühendustes mere kaudu jm. Kõige selle tulemusena kujuneski uute ühiskondlik-majanduslike suhete ning territoriaalsete kogukondade väljaarenedes muistne Rävalla maakond, millesse ühinesid endise Loode-Eesti hõimuala põlised asustuskeskused Pakri lahest kuni Valgejõeni.

Loode-Eesti hõimu kagupoolseid ühendusi on arheoloogilise materjali põhjal I aastatuhande esimesel poolel mõnevõrra raskem jälgida kui sidemeid Kirde-Eestiga. Põhja-eestlaste läänepoolse hõimurühma muistne idapiir kulges nähtavasti piki Pärnu jõe ning Kõrvemaa asustamata vööndit. Pärnu jõe ülemjooksu piirkonnas, põhiliselt sellest ida pool aga kujunes I—IV sajandil välja iseseisev Kesk-Eesti ehk Türi-Paide rühm, mis aineliselt kultuurilt, tarandkalmetelt ja maaharimise kui valitseva majandusharu poolest seisis kõige lähemal Virumaa rühmale.⁵⁰ Teatud esemevormid, osa tagasipainutatud jalaga ambsoolgi, kummitud pronksnaastud, lamedad keskplaadiga spiraalsõrmused, prillspiraalripatsid ja kammornamendiga keraamika, on Pirita asustuskeskusel aga ühised just Kesk-Eesti rühmaga.⁵¹ Nagu sellest näha, on Loode-Eesti hõimu sidemed Kesk-Eesti hõimuga Pärnu jõe ülemjooksul hakanud tihenema III—IV sajandil. Ouline on, et need ühendused järgmistel sajanditel kestsid pidevalt edasi.

Kõik uurijad on üksmeelsed selles, et kõnesolevate Kesk-Eesti hõimude järeltulijaiks on põhja-eesti keskmurret kõnelev rahvastik. Selle murde levikuala haarab enda alla

⁴⁶ Sealsamas, lk. 233 jj.; M. Schmiehelm, Kirde-Eesti hõimudest, lk. 156 jj.

⁴⁷ A. Kask, Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 31.

⁴⁸ M. Must, Keskmurde tekstid. Eesti murded II. Tallinn, 1965, lk. 18 ja 19.

⁴⁹ H. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega I. Tallinn, 1956, lk. 51; dateerimise kohta vt. lk. 56, leviku kohta kaardid lk. 57 ja 59.

⁵⁰ Н. Моога, Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest, lk. 96; М. Х. Шмидельм, Археологические памятники, lk. 198 ja 200; A. Vassar, Nurmsi kivi-kalme Eestis ja tarandkalmete areng. Tartu, 1944, lk. 386 jj. (käsikiri, asub Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus).

⁵¹ A. Vassar, Nurmsi kivi-kalme Eestis ja tarandkalmete areng, lk. 395.

ka kogu endise Harjumaal, välja arvatud kitsas riba vastu Soome lahte, kus on valitsevaks rannikumurre.⁵² Arheoloogilise materjali alusel olid I aastatuhande esimestel sajanditel Harjumaal elavad hõimud ometi lähemad Saare-Lääne, kui Kesk-Eesti hõimudele, moodustades just esimestega ühise suurema põhjaeestlaste alarühma. Igal juhul olid tollal rannikumurret kõnelnud Kirde-Eesti hõimud ühiskondlik-majanduslikult arengult, asumisviisilt, matmiskommetelt ja aineliselt kultuurilt tunduvalt lähemad keskmurret kõnelevatele Kesk-Eesti hõimudele, kui viimased Loode-Eesti hõimudele, kuigi nende järglased hiljem kuulusid ka keskmurde alale.

Eelis tuleb anda arheoloogilisele tõestusmaterjalile, mis ajalisel on dateeritud, mitte keelelisele, mis fikseerib siiski hilisemat olukorda. Kogu lääne-loodepoolse hõimurühma keeleline eraldumine Kesk-Eesti hõimudest võis arusaadavalt olla hoopis nõrgem kui ainelises kultuuris ja muus (kuigi viimane vältas siiski sajandeid!). Hõimumurrakute lähedus püsis kindlasti visamalt kui näiteks matmiskombed või rõivastus, mis allusid rohkem ja kiiremini majanduses toimuvatele muutustele. Niipea kui kontaktid jälle Harjumaal hõimudega tihenesid, soodustas see siin keskmurde joonte domineerima pääsemist samal ajal, kui kaugematel lääne ja saarte hõimudel oma murre edasi arenes.

Teatavasti on eesti kirjakeele aluseks saanud keskmurre ilmutanud üha suuremat levimisvõimet, sundides näiteks väga tugevasti taanduma rannikumurde ning teised naabermurded.⁵³ Eriti tugevasti võis ta aga levida loode suunas seoses majanduslike seostega (mille vahetuks jätkuks on feodalismi ajal Tallinna kujunemine ka Kesk-Eestile tähtsaimaks sadamalinnaks). M. Musta iseloomustuse järgi on «keskmurde ja läänemurde arenemine toimunud tihedas vastastikusel seoses» ning piirialadel on üleminekut ühelt murdelt teisele sageli väga raske märgata.⁵⁴ Seejuures on märkimisväärne, et I—V sajandi leide andnud Loode-Eesti hõimualadest kuulub keskmurde tuumalasse⁵⁵ ainult Jüri kihelkond. Vastupidi rannikumurdele on tänapäeva keskmurret iseloomustavad erijooned enamikus tekkinud ja välja kujunenud hoopis hiljem, alles feodalismiperioodil. Seepärast ongi raskendatud keskmurde levikualal enam kui tuhat aastat varem kõnelnud hõimumurrete uurimine ja nende ühendamine arheoloogiliste rühmadega I aastatuhande esimesel poolel.

Arheoloogilistele andmetele pakub tuge ka rahvaluule. H. Tampere on veenvalt selgitanud, et seoses maaviljeluse muutumisega meie ajaarvamise algul suuremas osas Eestis valitsevaks majandusharuks arenesid välja ka vastavad kombed ja tavad, töö- ja tähtpäevade laulud. Näiteks lõikuslaulude ja -viiside peamine levikuala asub just Järva- ja läänepoolsel Virumaal, Harjumaast aga haarab üksnes kirdeosa, peamiselt rannikumurde muistse levikupiirkonna.⁵⁶ Sama levikupilti näitavad mitmed teisedki vanad töö- ja tavandilaulud. Vana rahvaluuleline põhi on olnud niivõrd tugev, et isegi veel möödunud sajandil hõlmas rahvaluule nn. Põhja-Eesti rajooni peale Järva- ja Virumaa Harjumaast ainult idapoolse osa.⁵⁷ Viimane sai aga suuremas osas maaharijate püsi-asustuse alles pärast I aastatuhande keskpaika. Seevastu läänepoolne osa endisest Harjumaast kuulus nn. Lääne-Eesti rajooni. Samasugust Harjumaal kaksikjaotust võime märgata ka mõningate etnograafiliste materjalide põhjal. Selle kaksikjaotuse kujunemise lähemaid põhjusi tuleb nähtavasti otsida eelkõige asustusloo ja majandusliku läbikäimise alalt.

Kokku võttes näib tõenäoline, et Loode-Eestis (endises Harju maakonnas) eraldusid meie ajaarvamise algussajanditel põhjaeestlaste läänepoolsest hõimurühmast Rävalla-Harju hõimud. Alates III sajandist hakkasid eriti nende idapoolsed osad lähenema nii Kirde- kui Kesk-Eesti hõimudele, kellega suhtlemise tihedusest tunnistavad peale arheo-

⁵² M. Must, Keskmurde tekstid, kaardid lk. 7 ja 29.

⁵³ Sealsamas, lk. 19 ja 32.

⁵⁴ Sealsamas, lk. 18.

⁵⁵ Sealsamas, lk. 30.

⁵⁶ H. Tampere, Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 264.

⁵⁷ Sealsamas, lk. 256 ja joon. 86.

loogiliste andmele eriti ka keelelised ja folkloristlikud ühisjooned. Käesolev kirjutis on oma ülesande täitnud, kui ta innustab eri teadusalade esindajaid nende Loode-Eestis esinenud keerukate arenguteede selgitamise jätkamisele nii uute kui ka hilisemate materjalide põhjal.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
2. XI 1965

A. ВАССАР

ПЛЕМЕНА СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ЭСТОНИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

К концу I тысячелетия до н. э. население Эстонии, говорившее на североэстонском наречии, сформировалось в две крупные племенные группы: одна — в западной и северо-западной Эстонии, другая — в северо-восточной и центральной Эстонии. Их разделяла незаселенная зона лесов и болот, так наз. Кървемаа. Различие между этими племенными группами становится особенно заметным во II—III вв. н. э. (см. схему распространения типов каменных могильников на рис. 1). На северо-востоке и в центральной Эстонии господствующей отраслью хозяйства в это время стало земледелие, образовался новый тип коллективных погребальных сооружений (каменные могильники, состоявшие из пристроенных одна к другой отдельных четырехугольных частей — оградок), широко использовались фибулы и т. д. В то же время в западной и северо-западной Эстонии основной отраслью хозяйства оставалось животноводство, могильными сооружениями служили, главным образом, каменные курганы, большое распространение получили булавки, продолжала бытовать керамика со шнуровым орнаментом и т. д. Каменных могильников с оградками очень мало. Несколько больше их в более густо заселенном районе к востоку и юго-востоку от Таллинской бухты. Однако и здесь они появляются лишь около 300 г. Тогда же в этом районе распространились фибулы и некоторые другие типы украшений, характерные для северо-восточной Эстонии (рис. 2). Это было, видимо, вызвано усилением влияния более развитых племен северо-восточной, а потом и центральной Эстонии на западные племена. По всей вероятности, в это время происходило передвижение части населения западных районов Вирумаа на северо-восток Харьюмаа. В связи с этим на северо-востоке Харьюмаа распространился характерный для северо-востока Эстонии северо-восточный прибрежный диалект, жатвенные песни и т. д. (рис. 2). Теперь земледелие и здесь становится господствующей отраслью хозяйства. Однако развитие материальной культуры в середине и второй половине I тысячелетия в северо-западной Эстонии свидетельствует о том, что Рявала-Харьюская группа еще не утратила своих особенностей. При этом следует отметить одно интересное обстоятельство. В восточных частях складывавшихся древних земель Рявала и Харью начиная с III—V вв. ощущается более тесная связь материальной культуры, говоров и фольклора с северо-восточной и центральной Эстонией, а в западных частях — по-прежнему с западной Эстонией. Конкретные причины подобного явления следует, по всей видимости, искать в условиях заселения и экономических связях этих районов, начиная с периода разложения первобытно-общинного строя.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
2/XI 1965

A. VASSAR

NORDWESTESTNISCHE STÄMME IN DER ERSTEN HÄLFTE DES I.
JAHRTAUSENDS UNSERER ZEITRECHNUNG

Zusammenfassung

Gegen das Ende des I. Jahrtausends v. d. Zw. haben sich unter den nordestnischen Stämmen zwei grössere Gruppierungen herausgebildet — die eine in West- und Nordwestland, die andere in Nordost- und Mittelstland. Ihre Scheidelinie bildete der unbesiedelte Bezirk der mittelestländischen Bruchwälder (sog. Körvemaa). Die Absonderung dieser grösseren stammverwandten Gruppierungen gewann im 2. und 3. Jh. u. Z. an Deutlichkeit (Abb. 1). In Nordost- und Mittelstland wurde der Getreidebau zum grundlegenden Wirtschaftszweig, ein neuer Typus kollektiver Grabanlagen (viereckige, von grossen aneinandergereihten Steinen umfriedete Tarandabteilungen) bildete sich heraus; die Fibel verbreitete sich als Befestigungsmittel der Volkstracht u. a. Währenddessen blieb aber in West- und Nordwestland die Viehhaltung vorherrschend; Steinhügelgräber, Gebrauch von Nadeln, Keramik mit Schnurabdrücken und einige andere lokale Eigentümlichkeiten dauerten an. Ebenfalls kommen viereckige Tarandsetzungen selten vor. In Nordwestland sind sie erst seit dem Jahr 300 im alten Siedlungszentrum, östlich und südöstlich von der Tallinner Bucht, etwas reichlicher zu finden. Im letzterwähnten Gebiet verbreiteten sich mit Tarandsetzungen zusammen auch Fibeln und mehrere andere für Nordostestland charakteristische Schmuckarten (Abb. 2). Der Einfluss der Stämme des stärker entwickelten Nordostestlands und danach auch Mittelstlands hat sich derzeitig offensichtlich in Richtung Westen gestärkt. Aller Wahrscheinlichkeit nach kann auch von einem gewissen Zustrom der Bevölkerung aus dem westlichen Virumaa ins nordöstliche Harjumaa die Rede sein. Daraufhin breiteten sich hier der für Nordostestland eigentümliche nordestnische Küstendialekt, die Erntelieder u. a. aus (Abb. 2). Der Ackerbau wurde auch hier endgültig vorherrschend. Doch dient die Entwicklung der materiellen Kultur in der Mitte und in der zweiten Hälfte des I. Jahrtausends als Beweis dessen, dass die alte Stammesgruppe in den damals sich bildenden Landschaften Rävåla und Harju ihr eigentümliches Gepräge nicht gänzlich eingebüsst hat. Jedoch nahm seit dem 3.—5. Jh. die engere Verbundenheit der östlichen Teile der Landschaften Rävåla und Harju zu Nordost- und Mittelstland in bezug auf materielle Kultur, Mundarten und Folklore ihren Anfang, während die westlichen Teile nach wie vor Westland ähnelten. Nähere Ursachen zur Herausbildung dieser Zweiteilung (*resp.* eines gewissen Übergangsgebiets), sind vor allem im Bereich der Siedlungsgeschichte und in dem der Wirtschaftsverbindungen ab Anfang der Zerfallperiode der Urgesellschaft zu suchen.

Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Eingegangen
am 2. Nov. 1965